

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y.

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XIII - XIV

RECUEIL DES TRAVAUX A L'HOMMAGE
DU PROFESSEUR RADOVAN SAMARDŽIĆ,
MEMBRE CORRESPONDANT DE L'ACADEMIE SERBE
DES SCIENCES ET DES ARTS, A L'OCCASION
DE SON SOIXANTIEME ANNIVERSAIRE

BELGRADE 1982—1983.

Милорад ЕКМЕЧИЋ

Филозофски факултет
Сарајево

ЦРКВЕНИ ФАКТОР У СУКОБУ ВЕЛИКИХ СИЛА У ИСТОЧНОМ ПИТАЊУ 1848. ГОДИНЕ

Литература која се бавила истраживањима историје папске енциклике 1848. о сједињењу хришћанских цркава, као ни она о коријеновима кримског рата 1854—56, није сасвим начисто када је и с којим мотивима почела борба око светих мјеста у Палестини између Русије и Француске и које мјесто у тој историји припада наведеној папској енциклици. Није сасвим јасна ни веза ове борбе око привидно споредних црквених питања с дубљим несугласицама које су водиле ратовима у оквиру Источног питања, прије и после 1853. Наука је сложна у убјеђењу да је међународна криза која је водила кримском рату била „мјешавина светог и профаног, интереса религиозних и политичких”, у којој је католичка црква морала водити рачуна о правима Русије и Француске.¹ У основи је био страх да иза религије стоји тежња за доминацијом на Медитерану. У условима изградње железничких пруга од сјевера Русије до њених црноморских обала и наступања ере парних бродова, руско заузимање Цариграда дало би православном хришћанству на Истоку моћ доминације какву историја никада до тада није видјела. У визигјама обнове моћне Византије католичка је црква, и сви католички кругови у свијету, журила да подржи историјска права Француске на турском подручју.²

Избијање кримског рата је у науци непосредно везано за сукобе око палестинских светих мјеста, а понегдје се том мотиву

¹ A. Tamborra, *Crisi d'Oriente, guerra di Crimea e polemiche politico-religiose fra Cattolici e Ortodossi* (1853—1856), Clio 2—3, 1969, 169. Цитира становиште Мартинија.

² A. Poujoulat, *La France et la Russie à Constantinople, La question des Deux saints*, Bruxelles 1853, 48.

сукоба даје приоритетни значај.³ Већина је, ипак, склона да изворе неспоразума тражи у борби за стратешка преимућства, као и у трговачким супротностима између Русије и западноевропских држава. Ипак, не изгледа сасвим увјерљива теорија која коријене рата 1854. искључиво везује само за економске мотиве.⁴ Трговина се не може искључити као основни покретачки фактор у руском и западноевропском интересовању за развој Источног питања посматраног у цијелом његовом историјском току, али се она ни у једном случају изоловане дипломатске кризе не може ставити на прво мјесто. Турско подручје је најмање стотину година прије 1848. постало економски вентил за растерећења европског тржишта. „Многе земље, посебно Шпанија”, писао је један Енглеz 1758, „које су дозвољавале увоз великих количина енглеске робе подстичу сада сопствену производњу и стављају препреке нашој како би онемогућиле њен извоз. Тако је више него икада раније постало хитно да пронађемо колико је год могуће више нових тржишта”.⁵ На тај начин је Турска постала кључ за хармонију у домаћој економији европских држава.

Криза око Турске се нарочито заоштрила откако је тридесетих година прошлога вијека руски утицај над њом постајао све изразитији. Левант је био предвиђен за једно од одлучујућих попришта будућег сукоба. „У овом моменту нема рата с Русијом”, писао је један утицајан европски лист 1836, „али нека се Енглеска припрема за њега кад за то дође вријеме (. . .). Дипломатски рат који се води с добро изабраним агентима и уз добро организовано јединство система треба да претходи рату оружјем. Левант мора постати главно поприште овог дипломатског рата на истуреним положајима”.⁶ Можда нико није посебно подстицао међусобице левантских вјерника и организовао мреже пољских агената по турским земљама, као и обостране мисије уода, али су они ипак претходили рату 1854. „Ниједно питање не треба осматрати са више пажње и будућности него Источно питање, које у овом часу мирује, али и пријети с времена на вријеме”.⁷

Економија и општа стратегија великих сила су у томе биле одлучујуће. Оне су биле основни извор свих тих сукоба, али је повод постајао и сваки онај мотив који се отварао у тренутку

³ Хаджи Мурат Ибрагимбейли, В. И. Шеремет, *Современная турецкая историография Восточной (Крымской) Войны*, Вопросы истории 4, 1977, 50.

⁴ Р. Авербух, *Царская интервенция в борьбе с Венгерской революцией 1848—1849*, Москва 1935, 35—36; Е. В. Тарле, *Крымская война I*, Москва 1950, 317.

⁵ N. B. Th., *Reflections on the Expediency of Opening the Trade to Turkey, humbly Offered to Public Consideration by a Sincere Well-Wisher to the Trade and Prosperity of Great Britain*, London 1758, 3.

⁶ Чланак у часопису *The British and Foreign Review, or European Quarterly Journal*, објављен у Лондону, Берлину и Паризу 1836, 333—334.

⁷ Чланак *Le Status Quo d'Orient*, *Journal de débats*, 3. јул 1838, 1.

кључања кризе. Повод за руско-турски рат 1853, који ће подину дана касније прерасти у кримски рат, била је утакмица у контроли светих мјеста у Палестини. У цијелој досадашњој литератури⁸ остала је неистражена празнина око општих вјерских сукоба на турском подручју, изван палестинских светих мјеста. Објављивање папске енциклике и реакција на њу 1848. одиграле су у избијању кримског рата значајну улогу. Неопходно је да се и историја сукоба око ове енциклике уврсти у општу предисторију рата 1853—54.

Занемарена је чињеница да је у погоршавању међународних односа 1848. Турска одиграла значајну улогу, иако је била изван главних дипломатских токова. У дипломатским односима око Турске било је пометње пред избијање револуције и тек ће их она поново средити. Уочи револуције 1848. распао се француско-британски савез, па се Француска све више морала ослањати на аустријске услуге.⁹ Избијање револуције у Западној Европи 1848. убрзало је одвајање Русије од западних држава. Двије су стране улагале грозничаве напоре да придобију Турску и Аустрију. Чинило се каткад да је у томе Русија орећније руке, а понекад је Запад уз помоћ пољске емиграције имао превагу.¹⁰ У цијелој тој ствари спор око црква има врло јасну улогу.

Одмах након револуције, француска влада је дала иницијативу за успостављање дипломатских односа између Друге Републике и Русије. Иако није било политичких препрека да се то оствари, преговори о томе су се отегли све до избора Луја Бонапарте за предсједника Републике.¹¹ Цар није имао никаквих амбиција да враћа монархију у Француској. „Напротив, хтио бих да оставим Французе да један другог истребљују колико год им је то воља”, а једино их треба онемогућавати да револуцију пренесу и у Њемачку.¹² Не чини се да је његово политичко понашање било у складу с ријечима које је, како му се приписује, изрекао кад је чуо за париске немире у фебруару 1848: „На ко-

⁸ Западна историографија о кримском рату у: В. D. Gooch, *A Century of Historiography on the Origins of the Crimean War*, *American Historical Review* LXVII, 1, 1956. За турску и совјетску историографију видјети радове цитиране у напоменама бр. 3 и 4 (дјело академика Торлеа о кримском рату).

⁹ А. Ј. Нарочницкий, *Международные отношения от Февральской революции до июня лета 1848 год.*, К столетию революции 1848 года, Москва 1949, 43.

¹⁰ А. Ј. Нарочницкий, *Международные отношения в Европе в июне—декабре 1848 год.*, Учение записки Московского государственного педагогического института имени В. И. Ленина, Москва 1949, 107.

¹¹ П. Ф. Кухарский, *Франко-русские отношения накануне Крымской войны*, Ленинград 1941, 28.

¹² Николај I — Фридриху Вилему, 7. март 1848, Р. Авербух, *Австријска револуција 1848 год. и Николај I*, Красний архив 4—5 (89—90), Москва 1938, 169, 170.

ње, господо! У Француској је република!"¹³ Званично је он говорио потпуно другим језиком: „Република или монархија, револуционарна или козервативна, Француска увијек остаје држава на коју треба рачунати и која се не смије искључивати из могућих комбинација управљених на стварање будуће европске равнотеже".¹⁴ За одржавање ове равнотеже Турска је постајала једно од одлучујућих попришта. „Све више изгледа да Константинопол постаје кључ мира",¹⁵ писао је један бечки лист у то вријеме.

Од почетка кризе у међународним односима 1848, Француска се све више држала идеје о савезу с Британијом. Поводом вијести да може избити устанак у Грчкој, на чему су радиле тајне хетеријске организације (у Румелији, Тесалији, Македонији и Епиру), француска дипломатија у априлу 1848. заузима становиште да „је до сада наша политика у Грчкој почивала на антагонизму с Британијом. Овај антагонизам више не постоји између наших посланстава, па ми желимо да он престане и између двије силе".¹⁶

Литература није сложна у томе који је фактор у Источном питању тога времена највише мутио воду. У једноме је, ипак, несвјесно сложна: недовољно истиче вјерски сукоб као подручје нарастања кризе која ће из дубине водити кримском рату. Обично се узима да је сукоб између Русије и Француске око светих мјеста у Палестини избио у другој половини 1850. На самом том подручју није било спорова између католичких и православних свештеника и тај је сукоб без сумње имао дубљу, нецрквену позадину.¹⁷ Данас наука сматра да је питање светих мјеста било тривијално у поређењу са стварним циљевима двију страна.¹⁸ Био је то само један од елемената јачања климе неспоразума. Године 1850. број католичког становништва у Јерусалиму смањено се на шест посто, а број католичких ходочасника у света мјеста био је мањи од једне стотине, према 12 хиљада, колико их је годишње долазило у Јерусалим. Права латинској цркви у светим мјестима била су дата 1332, а обновљена 1740, када је „хришћанима и непријатељским народима" дозвољено је да посјећују Је-

¹³ П. Ф. Кухарский, *Дипломатические отношения между Францией и Россией в 1848—1851 год.*, Учение записки Ленинградского государственного ордена Ленина университета имени А. А. Жданова, 130, 18, 1951, 38.

¹⁴ Неселроде — Киселеву, посланику у Паризу, 19. април 1848, Р. Авербух, *нав. djelo*, 187.

¹⁵ Р. Авербух, *Царская интервенция в борьбе с Венгерской революцией 1848—1849*, Москва 1935, 58. Цитира часопис *Der Freimütige*, 5. јул 1848.

¹⁶ Нацрт одговора МИД-Тувнелу, посланику у Атини, Париз, 19. април 1848, *Documents diplomatiques du gouvernement provisoire et la Commission du pouvoir exécutif I*, Paris 1953, 912—916.

¹⁷ П. Ф. Кухарский, *Франко-Русские ...*, 82.

¹⁸ В. D. Gooch, *нав. djelo*, 35; W. Baumgart, *Politik und Religion in Syrien im 19. Jahrhundert. Zu einigen neuen Büchern, Zeitschrift für Missionwissenschaft und Religionswissenschaft* 55, Münster 1971, 105—108.

русалим под заштитом француских застава. На тај је начин Француска на Блиском истоку заступала цијело католичанство.

Израстање Русије у велику силу пратило је и давање привилегија којима су се штитили интереси православних на том простору. Многе обавезе у одржавању светих мјеста по Палестини схваћене су на Западу као преузимање занемарених ранијих француских права. Иако су православни доказивали да њихова права у овоме сежу све до VII вијека (од 614.),¹⁹ Русија је добила посебне привилегије у томе тек Кучуккајнарџијским миром 1774, обнављајући их у свим потоњим мировним уговорима: 1812, 1826, 1829, и 1833. године. Дарданелским уговором 1841. Русија губи само нека права у светим мјестима која је нешто прије тога постигла, али не и сва права која су јој дата 1774²⁰. Француска политика у доба Другог Царства послје 1852, када се заиста распламсава кавга око права у светим мјестима, била је, у ствари, директан наставак онога што је француска влада чинила од 1819. године.

Била су четири спорна света мјеста (купола храма на Христовом гробу, Голгота, гроб Дјевице и храм у Витлејему). Овај последњи храм је рестаурисан 1843, али је 1847. дошло до физичког обрачунавања католичких ходочасника с православним чуварима тога мјеста.²¹ Годину дана прије тога дошло је до сукоба међу двијема вјерама у сусједном Либану, па је Метерних пожурио да савјетује султана да не дозволи мијешање европских сила у то питање.²² Свако мало помјерање на том подручју добивало је интернационални одјек и изазивало интервенцију великих сила. У том погледу губитак 1841. оних привилегија које је Русија добила Ункјар-искелеским уговором 1833. представљао је прекретницу у развоју Источног питања и од тада оно улази у невидљиву завршницу. У вријеме тих вјерских препирки „Енглеска је мало марила за сва та питања, али је у борби против Руса у Цариграду била жешћа од Француске”.²³ Од 1841. дипломатија великих сила рјешава проблем заштите хришћанских заједница у Либану и 1845. успјева да од султана изнуди један ферман о томе.²⁴ Због губитка престижа 1841. Русија је постала осјетљива на све сличне покушаје који су се тамо јављали; они су за њу имали велику политичку тежину.

¹⁹ С. М. Basili, *Notice historique sur les Saints Lieux de Jérusalem*, 1851, *Lettres et papiers du chancelier comte de Nesselrode X*, Paris, s. a., 81.

²⁰ В. D. Gooch, *нав. djelo*, 36.

²¹ С. М. Basili, *нав. djelo*, 114.

²² Метерних — Штирмеру, Беч, 21. јануар 1846, *Aus Metternich's nachgelassenen Papieren VII*, Wien 1883, 184.

²³ Л. Ранке, *Србија и Турска у деветнаестом веку*, Београд 1882, 388.

²⁴ С. С. Татицев, *Внешняя политика императора Николая Первого. Введение въ историю внешних сношений России въ эпоху Севастопольской войны*, С. Петербургъ 1887, 576.

Научна литература је учинила грешку што је сматрала да је у узбуни око припрема и објављивања папске енциклике православним хришћанима 1848. руска влада намјерно ћутала, јер „цар није хтио да уноси нове тешкоће у односе с папом, с којим је дуго времена покушавао да склопи конкордат”.²⁵ Увид у расположиву руску грађу не даје за право оваквим закључцима. У вријеме преговора о конкордату руска страна је затезала око признања права на прозелитизам католичкој цркви. У почетку је то изгледало као ужи неспоразум око општег положаја католичке цркве у Руском Царству. Објављивање енциклике 1848. на руској страни је схваћено као протезање права прозелитизма на међународно подручје, што је доводило у питање примат православне цркве на Блиском истоку.

Без обзира на то када је овај сукоб око вјерских питања стварно почео, увид у расположиву грађу упућује на то да је 1848. тај проблем био наглашено присутан и да је веома много утицао на опште односе Русије и Француске. С друге стране је озбиљна омашка и вјеровање да званична руска дипломатија није била заинтересована за сукоб римског папе с православним црквама те и наредне године. Управо би се морало закључити да је до тога сукоба и у тамо жестокој форми и дошло због мијешања руске дипломатије и због њеног страха да иза папске енциклике стоје интереси нове Француске. Све што је Русија чинила на Балкану и Истоку 1848. проистицало је из страха да неповољан развој на том простору може довести у питање њен положај на Блиском истоку и протекторски положај који је имала у Турској.²⁶ При томе треба узети у обзир да је њена дипломатија пред револуцију 1848. била заварана сукобом папе Пија IX са Аустријом и да није знала његове праве димензије. Тај је сукоб избио због аустријског отпора да папа проведе реформу у својим италијанским областима, а том приликом долази до разилажења интереса Аустрије и Француске.²⁷

Када је Пије IX изабран за папу 1846, изгледало је најприје да је на чело католичке цркве дошао неполитички оријентисан папа. Врло брзо ће се показати да то није било тако и да је политика либерализовања и реформи коју је он започео више одговарала француској него аустријској политици. Иако је прије свега била у питању политика реформи у самој папској држави (жељезнице, амнестија и питање устава), те се оријентација подједнако односила и на спољну политику новог папе, те је до-

²⁵ E. Winter, *Russland und das Papstum II*, Berlin 1961, 270. То сам мишљење и ја за Винтером пренио у свом чланку *Покушаји уједињења хришћанских цркава 1848 и Јужни Словени*, Радови Филозофског факултета у Сарајеву VI, 1970—71, 401.

²⁶ P. Авербух, *Австријска револуција...*, 158, увод.

²⁷ А. Л. Нарочницкий, *Международные отношения от Февральской революции...*, 44.

бивала међународни значај. Она је више одговарала француским него аустријским формулама. Француска влада је још 1847. почела да подржава реформе планова Пија IX,²⁸ што је било супротно аустријским ставовима, па се пред избијање револуције 1848. у том погледу осјећало ривалство између двију сила. Иако је основни камен спотицања у томе било питање цркве у одгајивању националног духа италијанства на Апенинском полуострву,²⁹ оно се односило на папску улогу уопште у свијету. И католички утицај на Истоку био је окривена подлога коју је и мала варница могла избацити на површину политичког збивања на том простору.

Новог папу је Метерних након избора усмјеравао на умјерене политичке реформе у црквеној држави, савјетујући да се не дају амнестија и друге политичке концесије, јер се тако понаша неспособан „капиталиста који живи од свога капитала умјесто од интереса на свој капитал”.³⁰ Кад је одмах затим нови папа пошао потпуно дружичијим смјером, он је средином 1847. упозорава да „ако Фегова светост не буде слиједила правац дружичији од овог који је изабрала, ја му велим да му не дајем ни још двије године световне власти”. Касније је ликовао што се то његово пророчанство остварило већ послје осамнаест мјесеци.³¹ Римска курија је била подијељена на двије струје, које су благо нагињале на аустријску и француску страну.³²

Неспоразуми између католичке цркве и руске владе имали су два узрока: немогућност да се до краја доведе споразум о конкордату 1847. и размимоилажења у интересима, или њиховом могућем тумачењу, на турском простору. Те двије ствари биле су повезане, па се питање конкордата са унутрашње руске сцене пренијело на међународну.

Закључење новог конкордата наметнуло се као задатак одмах након избора новог папе 1846. Ради тога је руски канцелар, као најовлаштеније лице послје цара, те године одлазио у Рим на преговоре. Након његовог повратка у Русију цар је формирао „специјални комитет” састављен од најутјичајнијих руских политичара, махом чланова владе.³³ Русија је чинила уступке у побољшавању положаја католика у Руском Царству. Проблем су

²⁸ F. Engel-Janosi, *French and Austrian Political Advice to Pius IX, 1846—1848*, *The Catholic Historical Review* XXXVIII, 1, 1952, 4.

²⁹ Исто, 10.

³⁰ Metternich, *Rathschläge für Pius IX*, 12. јул 1846, Aus Metternich's nachgelassenen Papieren VII, Wien 1883, 246—252.

³¹ Метерних — Мајендорфу, Брајтон, 6. децембар 1848, *Lettres et papiers du chancelier comte de Nesselrode IX*, 202.

³² F. Engel-Janosi, *Österreich und der Vatikan I, 1846—1903*, Graz, Wien 1958, 12.

³³ S. Olszawska-Skowronska, *Le Concordat de 1847 avec la Russie. D'après les documents authentiques*, *Sacrum Poloniae Millennium VIII—IX*, Roma 1962, 474.

била права католичких бискупа, градња нових манастира и право конверзије на католичку вјеру. У току 1846. ти су спорови добрим дијелом изглађени у корист католичке цркве. Комитет који је цар формирао саставио је коначну листу услова којима је настојао да изиђе у сусрет папским захтјевима. Цар је једино остајао непопустљив поводом права на конверзију и права на прозелитизам католичке цркве. Раније установљено казнено законодавство против конверзије на католичанство и католичког прозелитизма, у Русији је остало на снази.³⁴

Без обзира на те неспоразуме, нови папа је 1847. провео у дјело потписивање конкордата с Русијом. Међутим, као и прије тога, тако је и послје тога остајало неријешено питање прозелитизма и раздора који је оно изазивало. Казнени закон против прозелитизма донијет је у Русији 1845, а обновљен је 1847.³⁵ Цар је тиме наглашавао примат православне цркве, који овим споразумом није хтио ни симболично да доведе у питање. Од самог почетка ових преговора, цијели је случај имао и скривену међународну позадину. Материјале са ових римских преговора 1847. Римска курија је на повјерљив начин слала Метерниху у Беч, који је у преговорима 1846—47. служио као нека врста посредника. Аустријски канцелар није откривао свој став, остављајући да споразумјевање с Русијом иде својим током. На тај је начин придонио склапању конкордата, без обзира на то што је питање стварне природе тог споразума остало отворено: да ли је 1847. склопљен заиста конкордат или конвенција, или само један политички *accomodamento*.

Како год одговорили на питање каква су били природа и општи карактер руско-папског споразума 1847, остаје чињеница да је он био привремен. Неспоразуми око права на конверзију и права на прозелитизам у Руском Царству били су и даље на снази, а јачањем француског утицаја у Риму на штету аустријског, то је питање са унутрашње прешло на међународну сцену, из једноставног разлога што се Метерних, насупрот ставу Француске, противио интернационализацији неспоразума око положаја цркава на Блиском истоку и у Турској. Питање конверзије и прозелитизма је за православну цркву и њеног главног протектора, руског цара, значило питање ултимативних права у којима се знала граница преко које се смије погуштати. Неспоразуме око прозелитизма је у најгорој форми обновило објављивање папске енциклике православнима 1848. Метерних тад већ није имао никаквог утицаја на папске потезе у смислу очувања равнотеже међу великим силама, па је уз пораст француског притиска и то утицало на њене слабе изгледе.

³⁴ J. Schmidlin, *Papstgeschichte der Neuesten Zeit I, Papstum und Päpste im Zeitalter der Restauration (1800—1846)*, München 1933, 638.

³⁵ S. Olszamowska-Skowrońska, *нав. дјело*, 479.

Од папе Грегорија XVI (папа од 1831. до 1846) потезало се питање уређења односа између црквене државе и султана. У томе је велику улогу играо положај католичког јерусалимског патријарха. Од краја XI вијека па до 1374, у Јерусалиму је постојао латински патријарх. У преговорима с Турском папа је успио 1847. да постави латинског патријарха у Јерусалиму. Сходно томе, предвиђала се размјена највиших дипломатских представника двију страна. У Рим је био позван турски дипломата Шакиб-ефендија, а папа је послао свог нунција у Цариград. Турска тада настоји да се свијету представи као држава која уводи лакше прихватила редовне дипломатске односе с новим папом, који је и сам имао интереса да се представи као либерал. „Јефтино постигнута репутација либерализма Пија IX омогућила је његовом нунцију предусретљив пријем с почастима у Константинопољу”.³⁶ Католичкој цркви је признато право да обнови запуштено мјесто на коме је нови патријарх у Јерусалиму био наменован, а одмах затим је и он био одређен.³⁷

Постављање јерусалимског патријарха пореметило је односе с православном црквом. У децембру 1847. православни представници светих мјеста упутили су ”колективно писмо” руском посланику у Цариграду, Титову.³⁸ Први католички јерусалимски патријарх, Валерга, имао је много већи значај него што се у почетку то претпостављало. Радило се на томе да он постане и први папски нунциј при султановом двору, па би Цариград тако постао резиденција и једног католичког патријарха. О томе је руски цар био обавијештен 27. јануара 1848.³⁹ Иако је то био природан завршетак напора и корака које је стари папа Грегорије XVI предузимао на Истоку, ипак се осјећало да иза тога стоје против-руске намјере, јер није било тешко открити пољске прсте у радњама које су изгледале као чисто ватиканске или француске. Кнез Чарторијски је много раније савјетовао римском папи да у Цариграду отвори посланство. Тим поводом он је 4. децембра 1847. послао писмо римском папи, савјетујући да се обнове напори око отварања ове нунцијатуре. Пољаци су, иначе, нерадо гледали на склапање конкордата између Римске курије и Русије 1847, па су настојали да се свуда отварају црквена питања и на тај начин оставља простор за маневре око уступака у пољским

³⁶ С. С. Татищев, *нав. дјело*, 592.

³⁷ Титов — Неселроду, Пера, 31. јануар 1848 (сви датуми су навођени по новом календару), Архив внешнеј политики России, Москва, Главниј архив V-A2, дјело 518, 4 (даља крatica: AVPR GA).

³⁸ Lettre collective adressée à Mr. de Titoff par les Patriarches de représentants des Saints Lieux, без мјеста, 13. децембра 1847, АВПР ГА. Са потписима патријарха цариградског Антемиуса (»dirigent les affaires du Mont Sinai«), патријарха Александрије Јеротија, патријарха јерусалимског Кирила и »les fondés de pouvoirs du Mont Athos«.

³⁹ Projet de dépêche à Mr Titoff à Constantinople, крај јануара 1848, исто.

питањима. Неки су чак пријетили да ће се радије определијелити за протестантизам него гледати како папа чини Русима одвећ велике уступке.⁴⁰

У таквим околностима, наставак послова око наименовања јерусалимског латинског патријарха и наименовања папског нунција код султана изазвао је у току 1848. сукоб с православном црквом и руским двором. Томе је, свакако, придонио и напор извјесних католичких кругова у западном свијету да се прошири дјелатност католичке пропаганде и преко ње ојача општи утицај цркве изван оних оквира који су до тада постојали. Међу тим круговима најистакнутије место има пољска политичка пропаганда из Париза, везана за кнеза Адама Чарторијског. Око њега се зачињао нов талас католичке обнове. Тај «круг» је имао неке везе и с француском владом преко утицајног грофа Шарла Монталамбера,⁴¹ који је у Француској био вођа либералне католичке струје.⁴²

У то вријеме се појавила и хришћанска секта литванског мистика Товјанског, која је тежила да се различите хришћанске цркве приближе, негирајући догматске разлике међу њима. Ипак су католичанство „стављали изнад других религија” и давали му примат у уједињавању хришћанског свијета.⁴³ Припадник те секте, калуђер Иполит Терлецки је од 1846. настојао код римског папе да се створе основе за почетак акције око уједињавања православне и католичке цркве, под вођством папе. У једној промеморији од 9 тачака предложио је оквири тога подухвата. Стављао је нагласак на поштовање словенске литургије и на права источних цркава које прихвате јединство с католицима да учествују у колегију кардинала преко својих представника. Латински мисионари међу православнима више неће постојати, а умјесто њих ће се у Риму основати мисионарски семинариј. Нарочиту пажњу треба посветити Словенима и основати руско-словенску патријаршију с правима других патријаршијских престола. Није нигде речено да би њено мјесто могло бити у Цариграду. Треба дозволити словенску православну литургију у цркви, а тиме и свима онима који су прешли на латински обред дозволити да се врате словенској литургији. Томе би добро послужила и једна словенска типографија у Риму, као и подржа-

⁴⁰ Кнегиња Неселроде — Кнезу Неселродеу, Рим, 1. март 1846, »Lettres et papiers...« VIII, 296.

⁴¹ М. Екмечић, *Рад Иполита Терлецког на уједињењу хришћанских цркава 1848. године*, Прилози Института за историју радничког покрета у Сарајеву VIII, Сарајево 1972, 277.

⁴² Љ. Дурковић-Јакшић, *Рад Иполита Терлецког на унији и Југо-словени*, Историјски гласник 1—2, Сарајево 1976, 111. Цитира писмо Чарторијског Терлецком од 30. јула 1847.

⁴³ *Записки архимандрита Владимира Терлецког, бившег греко-униатског мисионера, 1808—1858*, Русская старина, 1889, 63, 559.

вање различитих братстава која би у том правцу дјеловала.⁴⁴ Под тим су се подразумевјевала различита друштва за пропаганду уније с православнима у којима би и католици својски учествовали. На први поглед се чинило да је то не што више него што су традиционални покушаји унијаћења православног свијета.

Папа Григорије XVI је утро пут тој дјелатности на зближавању с православним црквама на Истоку. Нови папа Пије IX одмах је почео да убира лаке плодове и даје благослов за практично остварење ових замисли. Терлецки се удружио с француским епископом Ликеом, који се, на основу искустава у мисионарском раду у Индији, залагао за сличне подухвате католичке цркве на цијелом Истоку, с тим да се то не мора спроводити преко традиционалне Конгрегације за пропаганду вјере. Терлецки је био у вези с француским либералним католицима грофа Монталамбера. Тако је у Риму образовано друштво за унију са источним црквама (*La société orientale pour l'union de tous les Chrétiens d'Orient*), које је прву сједницу одржао 19. јуна 1847. На његовом челу је био префект Конгрегације за пропаганду вјере Франсони, како се његова установа не би противила раду новог друштва. У име тога друштва је августа 1847.⁴⁵ кренуо у Цариград Иполит Терлецки, с намјером да последије посјете Јерусалиму обиђе и неке балканске православне земље. На основу цијеле ове дјелатности, папа је 6. јануара 1848. објавио енциклику »*Litterae ad orientales*«, која је по поријеклу била екуменска, а по функцији унијатска без икаквих широкх идеја и обећања источном свијету. Кнез Адам Чарторијски био је пуштен у цијели ток овог подухвата и послова који су обављени у Риму, као и оних који су предузимани у Цариграду.⁴⁶ У инструкцијама Терлецком тамо не воле унију, а у Босни се треба ослонити на франџевце.⁴⁷ Да је Терлецки био тада превасходно пољски националиста, види се и по томе што је након ове источне мисије већ 1848. постао капелан пољске легије у Италији.⁴⁸

Папску енциклику православнима донио је из Рима у Цариград изванредни папски нунциј монсињор Иноћенцо Ферари. У то вријеме Терлецки је боравио у Цариграду већ два мјесеца, у лазаритском манастиру. Нема довољно података да би се установило да су ове двије мисије биле повезане и да је унапријед уређено да енциклика затекне Терлецког у Цариграду, али је таква претпоставка могућа. Посјета монсињора Ферарија била је ина-

⁴⁴ М. Екмеџић, *нав. дјело*, 275.

⁴⁵ Љ. Дурковић-Јакшић, *нав. дјело*, 111, Е. Е. У. Hales, *Papst Pius IX. Politik und Religion*, Graz 1957, 65.

⁴⁶ J. Skowronek, *Politika Balkanska Hotelu Lambert (1833—1856)*, Warszawa 1976, 129.

⁴⁷ Љ. Дурковић-Јакшић, *нав. дјело*.

⁴⁸ М. Turowicz, *Towarzystwo demokratyczne polskie 1832—1863*, Warszawa 1964, 693.

че замишљена као Формално узвраћање за ранији позив Шакиб-ефендији да дође у Рим.⁴⁹ Ферери је у Цариград дошао на једној сардинској лађи 17. јануара 1848, у пратњи младог конте Феретија, нећака кардинала државног секретара Римске курије. Најприје је посјетио аустријског посланика, што се руском представнику у турској престоници није чинило нимало зазорно. Сматрало се да у цијелом том подхвату нема ничега политичког.⁵⁰ Не треба ни напомињати да су руски људи отворили четворе очи пратећи све појединости приликом великих свечаности којима је турска влада пропратила ову посјету папског легата.

Руски посланик у Цариграду Владимир Титов већ је био припремљен да игра кључну улогу у рјешавању црквених питања која су повремено искрсавала у оквиру Источног питања. Годину дана прије доласка папског нунција у турску престоницу био је одсутан са дужности и у петроградском Министарству спољних послова био је задужен за рјешавање „више чисто вјерских питања”.⁵¹ У то вријеме пада склапање конкордата с римским папом.

На свечани пријем који је турска влада приредила Ферерију био је позван и представник Цариградске православне патријаршије. Патријарх Антим није знао шта је посриједи, па је питао за савјет руског посланика Титова, који га је охрабрио да позив прихвати. Двојица православних владика су у патријархово име присуствовала овим свечаностима. Међутим, убрзо се испоставило да је папски изасланик донио и једну енциклику упућену припадницима православне вјере. Тешко је установити када је посланство сазнало за енциклику, јер је први забрињавајући допис из Цариграда упућен у Петроград тек 6. априла, два мјесеца послје Фереријеве посјете.⁵² Можда је посрије-

⁴⁹ Као напомена бр. 37.

⁵⁰ Титов — Неселроду, Пера, 17. јануара 1848, АВПР ГА В-А2, дјело 518, 2.

⁵¹ Неселроде — Фонтону, Петроград, 28. јануар 1847, *Lettres et papiers du chancelier comte de Nesselrode IX*, 13.

⁵² Титов — Неселроде, Пера, 6. април 1848, исто, 48: Ферерије је донио, вели Титов, и «plusieurs exemplaires d'une lettre encyclique que le Pape a adressée aux Orientaux sous la date du 6. janvier». Прилаже један примјерак на грчком и вели да у њој »le Pape produit plusieurs citations tirées de l'histoire ecclésiastique et des S-tes Ecritures pour démontrer la perpétuelle suprématie des Pontifes Romains reconnue en Orient dès l'époque des premiers conciles«. На тај се начин позивају православни »à rentrer dans le giron de S-te Pierre«. ... »Consulté par le Patriarche de Constantinople sur les moyens à employer pour combattre les effets de la lettre encyclique, je me suis borné à répondre que la Légation Impériale n'est nullement compétente à offrir des conseils à cet égard; que si la Pape croit faire son devoir, le Patriarche et le Synode grec doivent connaître le leur; que s'il s'agissait purement d'une polémique religieuse à établir avec la Cour de Rome, je suppose que l'Eglise grecque ne serait pas embarrassée de trouver des arguments à opposer aux citations Romaines; mais qu'en outre Elle ferait bien de tourner à son profit les leçons de morale que le Pape adresse aux

ди била и несамосталност Титова у тим стварима, јер се и раније осјећало да се оцјене које је он давао нису слагале с оцјенама које му је потом слало Министарство из Петрограда. Већ у одговору на прве Титовљеве поруке да папа хоће да отвори посланство у Цариграду и да ће патријарх Велерга постати први зунциј (које је цар примио „са интересовањем“) дато је нешто друкчије тумачење политичких посљедица тог потеза. Француски протекторат над католицима Истока, који се врши „одлучно и охолно“ (*de la manière péremptoire et haughtaine*), добила наименовањем латинског патријарха „противтежу у духовном утицају Свете столице“. Одласком Шакиб-ефендије у Рим могли би се успоставити дипломатски односи између папе и султана. Какви год били ти односи, они ће утицати на држање Француске и Аустрије, а тиме ће се и Русија „наћи у друкчијем положају“. Отуд се из Петрограда захтијевало да цариградско посланство обавезе архимандрита Порфирија (Porphyre), који се налазио у Јерусалиму, „да пажљиво прати прве кораке моносињора Валерге у вршењу ових нових функција“.⁵³ Било је то знатно одлучујуће становиште него што се то могло наслутити из првих Титовљевих реакција на турско-папске контакте. Касније ће царски двор заопштрити руско становиште, кад стекне пунији увид у смисао енциклике и намјере које су биле у њеној позадини.

Титов је упутио један примјерак папске енциклике на грчком језику у Петроград, напомињући да је Ферери донио више тих енциклика и да у њој папа уз помоћ многих цитата из црквене историје и Светог писма позива православне Истока да се врате „у крило Светог Петра“. Посланик је мислио да је папа хтио енцикликком да постигне „двје предности: да умањи покровитељство Француске над католицима Истока и да ослаби утицај Русије на њене сувјернике, како би на тај начин подстакao њихов прелазак на католицизам“.⁵⁴ Брзо ће се показати да то мишљење није делило и његово министарство у Петрограду и да је оно имало друкчије становиште о односима папе и француске владе.

Прије него јесте предузео мјере против ове енциклике, васељенски патријарх је, по обичају, затражио савјет руског постаника „о мјерама које ће предузети да би сузбио посљедице

Eglises unies, leçons dont la mise en pratique fournirait au clergé orthodoxe un moyen de défense plus efficace et plus puissant que les discussions les mieux soutenues.

⁵³ *Projet de dépêche à Mr Titoff à Constantinople, без датума, исто. Захтијева се да архимандрит Порфириј »qui se rend à Jérusalem d'observer attentivement les débuts de Msr. Valerga dans l'exercice de ses nouvelles fonctions«.*

⁵⁴ *Као напомена бр. 52: Папи је био циљ »le double avantage: de diminuer le patronage de la France sur les Catholiques de l'orient et d'affaiblir l'influence de la Russie sur ses coreligionnaires en favorisant leur passage au Catholicisme«.*

овог енцикличког писма". Титов му је одговорио да „царско посланство ни у ком случају није компетентно да нуди савјете у овом погледу, јер ако папа вјерује да врши своју дужност, патријарх и грчки Синод морају да знају каква је њихова дужност у том послу. Ако је ријеч о отпочињању једне чисто вјерске полемике с Римском куријом, онда претпостављам", вели Титов, „да се грчка црква неће устезати да нађе аргументе којима би сузбила римске позиве (citations)". На тај начин ће у своју корист побрати моралне поуке које папа упућује уједињеним црквама, што ће, у исто вријеме, пружити православним свештеницима моћно средство одбране.

Нема довољно података о томе какав је ефекат на царском двору у Петрограду изазвала вијест о доношењу енциклике у Цариград.⁵⁵ Праћен је рад Пољака у емиграцији и цијела њихова организација је у танчине била откривена још 1842. Знало се и раније да Пољаци раде на унији међу балканским хришћанима. Маја мјесеца 1847. руски цар је забранио једно украјинско братство које је, према статуту који формулише његов иницијатор Н. И. Костомаров, имало задатак да ради на стварању словенске федерације с Кијевом као средиштем. У тој федерацији се предвиђао и рад на уједињењу цркава. Припадници овога братства били су хапшени.⁵⁶ Постојао је мали круг руских присташа црквене уније.⁵⁷ Знало се да је Терлецки боравио у Цариграду, као и да је прије тога у Јерусалиму а послје тога у Београду контактирао с француским дипломатским представницима.⁵⁸ Није било тешко закључити да је појава енциклике повезана са општом дјелатношћу пољске емиграције и, преко ње, с француском политиком на Истоку.

У одговору на Титовљеве извјештаје да је Ферери у Цариград донио више примјерака папске енциклике, влада у Петрограду је изразила мишљење да су те католичке акције „манифестације прозелитизма", које се нису заустављале само на црквеним и вјерским питањима него су нужно добивале превасходно политичко обиљежје. Очигледно, енциклику су повезивали са оним тачкама у преговорима око упостављања конкордата 1847. које су остале спорне и отворене. Допуштено би било претпоставити да су у Петрограду почели да страхују да се у њихове пре-

⁵⁵ Исписујући ову грађу у Архиву спољне политике Русије, у Москви новембра 1881, нисам могао добити све документе које сам тражио, нарочито поруке канцелара Неселрода у Цариград. Добио сам неке нацрте тих порука.

⁵⁶ A. Tamborra, *L'idea «Cirilo-Methodiana in Europa nei secoli XIX—XX, Storia e politica XVIII*, 4. децембар 1979, 678; Књ историји „Общества св. Кирилла и Мефодия" (1847) I. Устав и правила. II Прокламации, „Былое. Журнал посвященный истории освободительного движения" годъ первый, 2, 1906, 66, 67.

⁵⁷ A. Tamborra, *Catholicisme et monde orthodoxe à l'époque de Pie IX*, *Miscellanea historiae ecclesiasticae IV*, Louvain 1972, 184.

⁵⁸ Љ. Дурковић-Јакшић, *нав. дјело*, 116.

говоре с Римском куријом на двојној и интерној основи умијешала и невидљива француска рука и да је то покушај да се вјерска питања у самом Руском Царству рјешавају на међународном плану. Министраство у Петрограду је од свог посланика затражило да тим поводом интервенише код турске владе. „Цар вас овлашћује да радите на томе да османска влада обрати најозбиљнију пажњу на папску енциклику. (...) По својој природи, овај спис ће повриједити православно свештенство и становнике у светилишту њихове вјере, а уз то ће изазвати вјерске разморице у тренутку када клице немира допиру са свих страна”.⁵⁹ У овом властитом интересу, Порта се мора „чврсто одупријети” («s’y opposer avec fermeté») покушајима да се наруши мир међу хришћанима Истока. Од Титова се захтијевало да инсистира код турске владе да се у почетку спријече покушаји прозелитизма римског посланства у Цариграду. То треба да учини на отворен и категоричан начин. Турски министар спољних послова не треба да се мијеша у вјерска питања, него треба да настоји да остане на политичком подручју. Монсињору Ферерију треба „без околишница да изјави да се османска влада придржава непромјенљивог принципа да не дозвољава да се у њеној држави воде вјерске разморице нити да једна вјера може да задира у права друге вјере. Исто тако влада треба да изјави да неће дозволити да се ствара средиште религиозне пропаганде које ће водити политику прозелитизма било на отворени, било на тајни начин”.⁶⁰ Посланик треба да саопшти турској влади да је цар живо заинтересован да султан оствари обећања „о заштити државних права православне цркве против наметања и напада на њу које врши латинска пропаганда”.

⁵⁹ *Projet de dépêche à Mr. Titoff, à Constantinople, 27. aprila 1848., AVPR GA, исто, стр. 143: »...L'Empereur Vous charge d'appeler la plus sérieuse attention du gouvernement Ottoman sur la lettre encyclique du Pape... Cette écrite est de nature à blesser le clergé et les populations Orthodoxes dans le sanctuaire de leur foi, à exciter par conséquent des dissensions religieuses dans un moment où les germes de troubles abondent de toutes parts». У свом властитом интересу Порта се мора »s’y opposer avec fermeté» покушајима нарушавања мира међу хришћанима Истока. Захтева се од Титова »que Vous insisterez auprès du Ministère Ottoman sur l'urgente nécessité d'arrêter dès le début, les tentations de prosélytisme de l'ambassade Romaine à Constantinople, par une explication franche et catégorique». Титов треба да »engager» Али-пашу да остане на чисто политичком терену, »à éviter toute controverse religieuse, et à se borner à annoncer sans détour à Mgr Ferreri, que le Gouvernement Ottoman a pour principe invariable de ne point tolérer dans les Etats les dissensions religieuses, ni les empiètemens d'un culte sur un autre; que par conséquent, la Porte ne saurait le prêter à l'établissement d'un foyer de propagande religieuse qui travaillerait au prosélytisme soit ostensiblement soit par des menées secrètes». Порти треба саопштити да цар има жив интерес »à la réalisation des assurances que le Sultan Lui a fait parvenir ... quant à la protection des droits antiques de l'Eglise Orthodoxe contre les empiètemens et les attaques de la propagande Latine».*

⁶⁰ Исто.

Као да није остајало много времена за темељито размишљање о правом одговору на папску енциклику, па је поред овог одговора који је из Петрограда послат Титову, истога дана упућен још један, у коме се захтијевало да турска влада размотри сврсисходност дипломатских односа с римским папом. У исто вријеме је дата и исцрпна инструкција на који начин васељенски патријарх треба да објави одговор на поменуту папску енциклику. Римска курија се неће искрено одрећи пројеката за вођење политике прозелитизма. Кад не буде могла чинити то отворено, она ће те планове проводити у потаји. Присуство папског посланства у Цариграду непрестано ће угрожавати православну цркву. Посланик је био овлашћен да на повјерљив начин обрати пажњу турској влади на ту опасност. Што се тиче становишта да ће упостављањем дипломатских односа с папом бити ублажен француски протекторат над католицима Истока, турска влада од тога неће имати користи, него може имати само нових потешкоћа за које неће добити никакву надокнаду. Турској влади на повјерљив начин треба дати могућност да „схвати значај ових разматрања”.⁶¹ У ствари посланик Титов је био инструисан да тражи могућност да утиче на турску владу да она не успоставља дипломатске односе с папом. За коначан неуспјех папског нунција да успостави дипломатске односе између папе и султа-

⁶¹ »Projet de dépêche réservée à Mr Titoff à Constantinople«, 27. април 1848., исто, стр. 146: Треба протестовати против агитације прозелитизма. Римска курија се неће одрећи пројеката прозелитизма. »Du moment qu'elle ne pourra plus poursuivre ouvertement, elle cherchera à atteindre son but par des menées ourdies dans l'ombre. La présence d'une ambassade Papale à Constantinople continuerait ainsi à menacer l'Eglise Orthodoxe d'un danger incessant. Dans l'intimité de Vos rapports avec les Ministres ottomans, cherchez Mr, à fixer leur attention sur cet objet«. Затим се разматра могућност да се успостављањем папске амбасаде у Цариграду ублажи француски протекторат над католицима истока. »Dans cet état de choses, les relations directes avec le St Siège ne laissent plus entrevoir à la Porte que des inconvénients sans compensation aucune. Vous chercherez, Mr dans Vos entretiens confidentiels avec les Ministres Ottomans, à leur faire bien saisir la portée de cette considération ... En ce qui concerne le clergé Grec, nous pensions que le Siège Oecuménique ne devrait point garder le silence sur la lettre encyclique du Pape ... Il serait utile que le Patriarche Oecuménique fit à son tour un appel aux sentiments du Clergé et de populations Orthodoxes. La forme la plus convenable à adopter dans la circonstance nous paraîtrait celle d'une Allocution dont des exemplaires imprimés seraient répandus dans tous les diocèses du Levant... Vous vous concerterez à se sujet avec le Patriarche et Vous l'engagerez à Vous communiquer le projet d'allocation qu'il rédigera, avant de le livrer à la presse, en fin de Vous mettre à même de lui faire part de Vos observations sur cette pièce importante et de lui suggérer les modifications que Vous paraîtraient désirables«. Од Титова се захтијева да извјести о резултату »des communications confidentielles«, која ће учинити Порти и патријарху.

на оптуживани су и маневри аустријске и француске дипломатије,⁶² а не само руске.

Титову је дата и друга инструкција, наиме, како да усмјери васељенског патријарха у погледу одговора на папску енциклику. Стало се на становиште да грчко свештенство не би требало да ћутке пређе преко објављивања папске енциклике. „Било би корисно кад би васељенски патријарх са своје стране апеловао на осјећање православног свештенства и народа. Чини нам се да би најприкладнија форма која би се у овим околностима усвојила било једно пастирско писмо (une Allocution), чији би се штампани примјерци растурали по свим дијецезима Леванта”. Трбало је васељенског патријарха упознати са овом сутестијом и тражити од њега да напише такву поруку хришћанима православне вјере. Посланик ће уз то замолити патријарха да се та посланица, прије него што се однесе у штампарију, покаже њему још у нацрту, како би могао учинити неопходне примједбе и унијети измјене које му се чине неопходнима.⁶³ Посланик ће изјавити руску владу и о повјерљивим интервенцијама код турске владе и о тим савјетима васељенском патријарху.⁶⁴

Инструкције руске владе посланику у Цариграду бацају потпуно нову свјетлост на неуспјех преговора око успостављања дипломатских односа између папе и султана, као и на замршену историју реакције православних на папску енциклику. Не познајући ову руску грађу, цијела је досадашња литература⁶⁵ остала прикраћена, те није дала ни праве одговоре. Мисија око успостављања дипломатских односа уродила је скромним резултатима. Ферери је у Цариграду успио да се тамо отвори једно мјесто папског делегата, што није имало карактер успостављања редовних дипломатских односа. Он је добио право да води рачуна о заштити интереса католика у султановој држави.⁶⁶ Очигледно, на ово ограничење односно султанов став да се не изиђе у сусрет захтјеву за успостављање редовних дипломатских односа утицале су и оне двије инструкције које је цар послао руском посланику у Цариград 27. априла 1848, као и страх да у Цариграду не остане и један туђи патријарх. Половично изилажење у сусрет папским понудама, које је тако одударало од блијеска првих дочека изванредног нунција у Цариграду и пријема које су му приређени, плод је напора царске дипломатије да се католички утицај на Истоку искористи само као модератор за ублажавање утицаја Француске на том простору.

⁶² Rustem-effendi et Seid-bey, *Réponse à quelques journaux relativement aux affaires de Turquie*, Bruxelles 1853, 20. Вели да наводи одговорност француске и аустријске дипломатије за неуспјехе папских напора око успостављања дипломатских односа »parce que nous le savons«.

⁶³ Као напомена 61.

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ И ја сам у цитираном чланку, стр. 397—399, остао прикраћен за једно боље познавање ствари.

⁶⁶ Поменути мој чланак, 399.

Ферери је имао намјеру да у Турском Царству посјети не само неке католичке, него и православне цркве. У овој последњој намјери он није успио. Султанова влада га је стално упућивала на васељенског патријарха,⁶⁷ а и он сам је то избјегавао. У околностима кад је патријарх дјеловао по инструкцијама из Петрограда, такве намјере су биле изигране или су остајале неиспуњене. Компликовање италијанских прилика у револуцији 1848. и положај у коме се папа нашао непосредно послје тога захтијевали су да се Ферери врати у Рим.

Траг утицаја петроградских инструкција на одговор васељенског патријарха против папске енциклике може се открити тек након увида у нову грађу руског поријекла. Тиме се барем коначно објашњава зашто су на енциклику била објављена два одговора православних. Васељенска патријаршија је у два маха објавила своје одговоре, најприје марта мјесеца, у мутној и благој форми, затим у мају 1848, када је реакција била крајње оштра и није остављала отворена врата за даље контакте. Други одговор је плод инструкција од 27. априла и једино се њима може објаснити. У мартовском одговору на енциклику уочљиво је да она није била озбиљно ни схваћена. Од је био упућен и српској цркви, али у доста суздржаној форми. У поруци од 13. марта 1848. васељенски је патријарх молио српског митрополита да не дозволи ширење утицаја католичке цркве на православне вјернике у његовој земљи. Писмо је било врло нејасно у својој основној намени. Није се говорило о папској енциклици од 6. јануара него се уопштено помињу западне књиге и поуке. Поред патријарха, ту је поруку потписало још 16 лица из Цариградске патријаршије. Од митрополита се тражило да утиче на вјернике да остану одани султану, што је очигледно резултат непажње, јер су и у Србији послати исти примјерци поруке који су били одаслати у владичанства на турском државном простору. Упозоравано је и на калотичке емисаре, „о људима сирјеч непознатима и незасведченима, да ли се сада налазе, или ако потом дођу у Епархију твоју, коју узнемирују људе подкопавајући благочестије и общиј поредак, такове ћеш одма јављати мјестној високој власти, пишћући и извјешћавајући уједно и Цркву о томе, да и она јавља надлежном мјесту; такођер и књиге подозрителне и христјанском и поданичком карактеру противне дужан си забрањивати, да се не уносе нити да се читају у твоју епархију и једним словом дужан ћеш бити управити у свему бдително твоје позорствовање, да како од твоје тако и од христјана твоји стране, у дејателности содржавају се точно вјерозакона и поданичке наше дужности”.⁶⁸ Писмо је писаво на грчком и у Београду су га преводили на српски, па због његовог циркуларног карактера ту и занемарили. Очигледно, значило је више за владике на турској него на српској страни. На ову прву цариградску поруку,

⁶⁷ Исто, 400.

⁶⁸ Исто, 401, 402.

из Београда уопште нису одговорили. Тек кад је касније добио штампане посланице васељенског патријарха, и српски је митрополит узвратио поруком од 16. јула 1848. Тада се у Београду заиста дигла узбуна због папске енциклике и тек тада је на њу дат прави одговор.

Руски посланик је извршио налоге које му је цар упутио и код турске владе је радио да се мисија папског изасланика ограничи и остане без жељеног успјеха. Он је 26. јула извјестио своје министарство да је предузео кораке код турске владе (разговарао са Рифат-пашом), на основу двије инструкције које је раније добио. Посланик је био у убјеђењу да је овај напор дошао у право вријеме и да се турска влада налази у ситуацији која захтијева опрезност да се обезбиједи од преурањених ангажовања с Римском куријом. Штавише, изгледало је да је турска влада била захвална због овог руског упозорења. Рифат-паша је одмах упозорио монсињора Ферерија на ограничена права будућег папског посланика у Цариграду како би се осујетили планови Римске курије који су на штету осталих хришћанских вјероисповјести у Турској.⁶⁹

Утицај руске царске дипломатије на развој вјерских прилика на Истоку није се исцрпао у акцији око објављивања папске енциклике почетком јануара 1848. Он је био знатно дубљи и прелазео је оквире тога изолованог догађаја. Црквена питања била су 1848. на Истоку везана за опште надметање великих сила, па су се она и јављала као проблем свуда гдје је то надметање било присутно и могуће. Одјек тих неспоразума осјећао се и у подунавским кнежевинама. Развој револуције у румунским покрајинама изазвао је интервенцију руске и турске војске. Руска војска је најприје интервенисала у Молдавији и већ 82. јуна 1848. заузела Јапи. Турци су јула мјесеца ушли у Влашку с намјером да тамо угуше револуцију.⁷⁰ Нису то остварили како треба,

⁶⁹ Титов — Неселроду, Пера, 26. јун 1848, АВПР ГА, исто, 62: Титов је с Рифат-пашом разговарао о питањима која су садржале двије раније инструкције. »Par ce rapport le Cabinet Impérial aura remarqué que les dispositions actuelles de la Porte répondaient parfaitement aux avis pleins de prévoyance qu'il m'était prescrit de lui offrir dans le but de la prémunir d'une part contre tout engagement prématuré avec la Cour de Rome, et de l'autre contre les essais de prosélytisme auxquels cette dernière se livrait plus ouvertement que jamais, tandis que son Ambassadeur était présent à Constantinople. En effet, les communications confidentielles qu'en vertu des instructions du 27. Avril je me suis empressé de faire à Rifat-pacha furent reçues avec d'autant plus de gratitude par ce Ministre, qu'il y apercevait l'application des opinions professées par lui même envers nous sur cet objet. Il nous assura donc que lui et ses collègues actuels comptaient y persévérer, et se félicita d'avoir, dans sa dernière conversation avec Mgr Ferrieri, clairement défini les attributions du futur délégué Latin à Constantinople, de manière à décourager la poursuite des plans de la Cour de Rome au détriment des autres cultes Chrétiens en Turquie.« Сазнао је да ће папски посланик постати патријарх Валерга.

⁷⁰ А. Ј. Нарочницкиј, *Международные отношения в Европе в июне—декабре 1848*, 107.

јер су, након гушења устанка, у новој администрацији задржана нека лица из раније, револуционарне владе. Знало се за тројицу.⁷¹ Русија је страховала да у таквим околностима француска и пољска дјелатност у Влашкој може и даље имати противруски карактер, па је и војнички интервенисала. У обрачунавању с румунском револуцијом у подунавским кнежевинама постојала је и једна слабије видљива црквена страна која се директно надовезивала на руску акцију против католичког прозелитизма у Турској.

Цариградска васељенска патријаршија била је узнемирана вијестима да револуција у Влашкој не оставља по страни православу цркву. Револуционарне власти у Влашкој конфисковале су црквене земље и манастире. Васељенска патријаршија („Представништво Светих мјеста Истока“) протвестовала је августа 1848,⁷² што је привремена влада у Влашкој у једном од 23 члана новог устава прогласила „отуђење манастира и добара који су већ вијековима припадали светим мјестима и патријархијским престољима Истока“. Тај протест је руски посланик у Цариграду проследио своје петроградском министарству 26. августа 1848. Патријарх је тражио руску заштиту „свих светих установа у кнежевинама од свих неправедних, светородних и произвољних посезања“.⁷³

Питање је да ли је тај протест Патријаршије предузет самостално. Он је упућен и Русији и Турској, а вјероватно су с њим биле упознате и друге силе. Турска и руска војна интервенција у Кнежевинама тада је већ била извршена, па је могуће да је и тај протест проистакао из тежње да се створи атмосфера угрожености цркве у којој би се лакше правдали војни подухвати против револуције. У влашкој револуцији 1848. руски дипломати су видјели егземпларно пренушење француских модела на балканско тле.

Треба оставити по страни питање да ли су сукоби великих сила на истоку 1848, који су имали тако дубоко посљедица на развој црквених прилика, могли утицати на простор изван турске државе. Револуција 1848. је свуда пореметила традиционални живот и структуру хришћанских цркава. Долазило је до несклада у понашању вишег и нижег свештенства. Ријетко се дешавало да је више свештенство било на страни револуције. У неким се католичким земљама у круговима нижег националног

⁷¹ Р. Авербух, *Царская интервенция в борьбе с Венгерской Революцией 1848—1849*, Москва 1935, 58, 65.

⁷² Office collectif des représentants des Saints Lieux d'Orient adressé à Mr de Titoff, »ex Greco«, Цариград, »le Août 1848«, али без ближег навођења датума. АВПР ГА, исто, 99: »Les hommes qui y formèrent le gouvernement provisoire, par l'un des 23 articles de la Constitution, dont ils sont les auteurs, ont proclamé l'émancipation, — c'est à dire la complète aliénation de monastères et des biens qui depuis des siècles s'y trouvent consacrés aux Lieux Saints et aux Trônes Patriarcaux d'Orient.«

⁷³ Титов — Неселроду, Бујукдере, 26. август 1848, АВПР ГА, исто, 97.

свештенства појавио захтијев за увођење реформи. У Мађарској је ниже свештенство (у изјави „свих свештеника Буде и Пеште” од 15. априла 1848) тражило увођење народног мађарског језика умјесто латинског, „при одређеним црквеним обредима, као и у циркуларима и пастирским писмима”, те при крштavaњу, погребима и вјенчавању.⁷⁴ Насупрот томе, мађарско више свештенство је поздрављало побједу војне интервенције против револуције, чак и у случајевима оптужби да је загребачки бискуп Хаулик покљонио бану Јелачићу 100.000 форинти као помоћ за гушење револуције у Мађарској. Мађарско више свештенство је и тада остајало на његовој страни.⁷⁵ На више мјеста били су у револуцији истакнути захтјеви да се у католичкој цркви укине целибат. Такви су захтјеви постојали у Чешкој,⁷⁶ али је само у Хрватској забиљежен случај да се реформа цркве са захтијевом за увођење народног језика и укидање целибата подноси у службеној форми иза које стоји цијели народни покрет.⁷⁷

У вријеме полемике између православних и католика која се зачела поводом објављивања папске енциклике 1848, није се на православној страни — сем једнога случаја⁷⁸ десило да је неко отворено заступао папску страну и радио на унији. Напротив, многи протести против покушаја унијаћења уклапали су се у општу атмосферу црквеног обрачунавања која је почела у дип-

⁷⁴ Е. Андич, *Церковна реакција во время револуции 1848—1849 гг. в Венгрии*, *Studia historica Academiae scientiarum Hungaricae*, 2, Будимпешта 1951, 75—76.

⁷⁵ Исто, 55, 70. О држању цркве у Аустрији: dr C. Wolfsgruber, *Friedrich Kardinal Schwarzenberg I*, Wien, Leipzig 1906, 261. У питању су биле инструкције о уздржавању од политике и заинтересованост цркве за порезе, образовање и школу, као и право увида у начрте новог устава.

⁷⁶ S. Z. Pech, *The Czech Revolution 1848*, Chapel Hill 1969, 334. Укидање целибата захтијевано је у једном чланку „из пера једног католичког свештеника”.

⁷⁷ У чланку *Прилози хрватској повијести за револуције 1848*, Радови Института за хрватску повијест Загребачког свеучилишта 9, 1976, др Јарослав Шидак је исправио моју омашку коју сам начинио у чланцима о одјеку папске енциклике 1848. у нашим земљама. Омашка је у мом вјеровању да је писмо Матије Бана Људевиту Гају које сам цитирао било оригинално. Др Шидак је пронашао верзију писма коју је Гај добио, а она је у стилизацији знатно друкчија од оне верзије коју сам ја цитирао. То је, без сумње, знатна исправка. Ипак, мислим да др Шидак иде предалеко у тврдњама да акције око објављивања папске енциклике нису имале никаквог утицаја на развој прилика у Хрватској. Иако се у верзији писма које је Гај добио од Матије Бана директно и изричито не помиње питање целибата, оно ни у тој верзији није прећутано. Треба пажљивије читати други пасус те верзије писма. Наравно, била би страховита омашка унапријед приписивати одређени утицај који није постојао, али је иста омашка унапријед одрицати утицаје у условима кад су они могли постојати. Иако није била у оној форми у којој сам је ја навео, порука Матије Бана из Београда је, ипак, дошла у другој форми. Учинак те поруке не може се порицати.

⁷⁸ A. Tamborra, I. G. Pritzios e la sua «*mediazione*» fra Roma e Constantinopoli per l'unione delle chiese all'epoca di Pio IX (1848—1868), *Studi in onore di Nino Cortese*.

ломатокиим круговима Цариграда и Петрограда. У то спада и реакција руске цркве, па чак и писање историчара А. Н. Муравјова (замјеник прокуратора руског Светог синода) против католичког прозелитизма, као што је и његово путовање по Истоку 1848. било с тим повезано.

Колико је руски званични утицај у трансформисању православне цркве био јак — тешко је рећи. Одређене индикације о томе постоје. Конзули у балканским земљама пратили су утицај западне културе на млади свијет балканских народа. Београдски конзул Данилевски је упозоравао на утицај словенског покрета у хабсбуршкој држави на младе људе у Србији.⁷⁹ У Београду су, у очима руске дипломатије, два човјека стајала високо јер су у својој околици ширили руски културни и духовни утицај. Један је био попечитељ финансија Паун Јанковић. Он је матурирао у руској гимназији у Петрограду, за шта се осјећао вјечно захваљним Русији. Други је био српски митрополит Петар, старјешина Српске православне цркве. Он се „ревносно трудио да у својој отаџбини уведе хришћанску побожност и да просвијетли свештенство узимајући као први и једини образац руско свештенство. По његовој жељи, у београдској Богословији већ предаје наш матерњи језик један учитељ који је тамо послат из Кијевске духовне академије”, што представља доказ његових напора да у срцима српског народа одгоји „осјећања оданости према Русији”.⁸⁰

Слична су осматрања вршена и у Бугарској. Руски генерални конзул у Једрену вели у једном извјештају својој влади да је „бугарска нација у Турској објект мојих сталних осматрања”. Још прије избијања револуције у Француској он је писао да Бугари настоје да отворе своје школе и да се „запажају напори да се припреме средства за подизање општег образовања, као и да се на тај начин учврсти национално осјећање”. Бугарска омладина „сматра просвјетљивање средством за остваривање снова о политичкој независности”). Ту идеју шире они млади људи који се нису могли образовати у својој земљи, „па су образовање морали потражити у Грчкој и Западној Европи”.⁸¹ То је значајан податак за историју бугарских националних конспирација, које су из искуства италијанских тајних организација пређашњег времена преузимале идеју да се национално ослобођење постиже устанком и просвјетом. Међутим, као запис је то у руску дипломатску грађу ушло само због тога што се у свему откривао западни утицај и што се он помно пратио.

⁷⁹ Данилевски — Неселроду, Београд, 18. април 1848, АВПР ГА В-А2, дјело 229, 4.

⁸⁰ Левшин — Неселроду, Београд, 11. октобар 1849, АВПР ГА, исто, дјело 230; М. Радевић, *Настава руског језика у београдским школама од 1849. до 1878. године*, Историјски часопис XXVII, 1980, 183.

⁸¹ Титов — Неселроду, Пера, 14. фебруар 1848, АВПР ГА, дјело 518, 15. У прилогу пренијет извјештај руског генералног конзула из Једрена.

Забилежено је и то да је почетком 1848. аустријска влада тражила у Београду да тамошње католике не сахрањују православни свештеници по православном обреду ни на православном гробљу.⁸² Већ раније су предузимане мјере да се у Београду отвори католичка црква, а на томе су у Београду радили и босански фрањевци,⁸³ који су тамо дочекивани као политички пријатељи.

Напоре да се ојача руски утицај у православном свијету Балканског полуострва ометало је то што се 1848. показало да је грчка Васељенска патријаршија у Цариграду била недорасла задацима који су пред њу силом прилика искрсавали. Она није имала ни довољно самосталности ни довољно способних људи. Руска дипломатија је била нарочито незадовољна васељенским патријархом. Он је био оптужен за подмитљивост и неморал, па је убрзо дошло до његовог смјењивања. Упоредо са страховањем да западни утицаји на културу и школе могу отворити врата прозелитизму, постојала је бојазан да корупција међу грчким свештенством у Турској може донијети исто зло. Руски посланик у Цариграду је почетком априла упозоравао да „опасности за православну цркву на Леванту понајприје долазе због унутрашњих порока њене администрације”.⁸⁴

Тадашњи патријарх је био изабран 1841. захваљујући подршци коју су му пружиле турске власти, док је руска влада била тада против њега и подржавала је обореног патријарха Антимоса. Русија је 1841. и званично протестовала против тога сматрајући да је то последица декаденције у коју је цијела Патријаршија запала. У току 1848. руска се влада слагала са оцјенама свог цариградског посланика да је мјесто патријарха највећа опасност за православну цркву, али није давала никаква упутства како да се том злу стане на пут. Не зна се бар да постоји писани траг о томе. Влада је мислила да се „ипак неко побољшање може очекивати само током времена”, а да ли су се с тиме слагали и они руски дипломати који су били у близини Патријаршије у Цариграду, остаје да се нагађа. Има мјеста за претпоставке да нису сједили скрштених руку.

Почетком новембра 1848. посланик Титов је јављао да су се против патријарха ујединиле све странке у народу и Синоду грчком. Синод и утледници грчке нације су га оптуживали због претјеране грамзивости (*«par suite des accusations élevées contre lui en du sein Synode et parmi les notables de la nation grecque . . . à*

⁸² Титов — Неселроду, Пера, 8. фебруар 1848, АВПР ГА, исто, 7.

⁸³ Љ. Дурковић-Јакшић, *Аустрија и питање јурисдикције над римокатолицима у кнежевини Србији 1851—1860*, Историјски гласник 2, 1956, 45.

⁸⁴ Као напомена 59. Цитира одломак из извјештаја Титова од 6. априла 1848: да *«les dangers de l'Eglise Orthodoxe dans le Levant proviennent principalement des vices de son administration intérieure. Toute fois une amélioration dans ce rapport ne peut être que l'oeuvre des temps»*.

son excessive cupidité»).⁸⁵ Тако је 1848. поново на патријаршијски престо дошао онај патријарх који је 1841. био оборен, захваљујући подршци турских власти, а и зато што је био руски пријатељ. Без озбира на немогућност да се расположивом грађом доказује да је у обарању старог патријарха и избору новог руска влада учествовала иза кулиса, остаје чињеница да је том промјеном она била умирена. Нови патријарх је био личност погоднија да се носи са опасностима које су се над православну заједницу и руске интересе на Истоку надносиле након објављивања папске енциклике почетком јануара 1848. Нови је патријарх у једном писму руском Светом синоду изразио „осјећање привржености господару императору”.⁸⁶ Ако је то била ритуална формула коју би сваки патријарх на његовом мјесту употребио, никада иза једне стилске формалности нису стајала и искренија убјеђења.

Тако је у црвеном сукобу 1848. Русија извојевала прву побједу. Она је успјела привремено да придобије руску владу, или барем неке њене значајне факторе, па се на тај начин овај црквени спор није тада развио у значајан дипломатски сукоб са западним државама, као што је то био случај 1852. Ипак, управо ту лежи прави историјски коријен односа непосредно пред кримски рат. Тако се и његова општа предисторија протеже дубље од 1852, према почетцима нових преговора око конкордата 1846. и у вријеме кризе 1848. Неријешено питање прозелитизма је изгледало интерна ствар у Руском Царству, а у кризи 1848. то је постао голем интернационални проблем.

⁸⁵ Титов — Неселродеу, Бујукдере, 5. новембар 1848, АВПР ГА, исто, 104. Био је оборен патријарх Антим, а изабран Антимос. Та два имена се гледи једнако, али сам их ради распознавања писао као Антим и Антимос. Ријеч је о патријарху Антимосу IV. Ch. A. Frezee, *The Orthodox Church and Independent Greece 1821—1852*, Cambridge 1969, 169.

⁸⁶ Титов — Неселродеу, Пера, 29. децембра 1848, АВПР ГА, исто, 132. У прилогу писмо новог патријарха руском Светом синоду, на руском језику.